

Kis esztétika

II.

A jelképről

Az emberi értelemnek

egy nagyszerű képessége van: elvonatkoztatni (absztrahálni) s általánosítani tud. S e folyamat eredményeként jelképet (szimbólumot) alkotni.

*

„Ilyen az ember. Egyedüli példány.
Nem élt belőle több és most sem él
s mint fán se nő egyforma — két levél,
a nagy időn se lesz hozzá hasonló.”

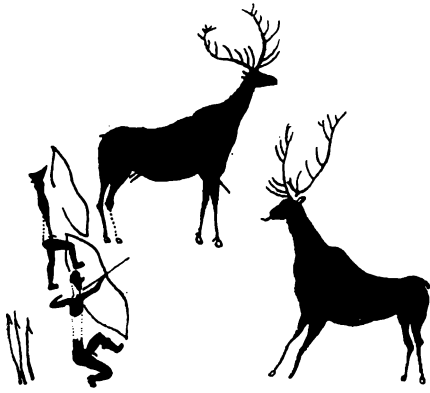
(Kosztolányi: Halotti beszéd)

Ezen valóban érdemes elgondolkozni, a tényen — amit mindenki tud, de amire csak ritkán gondol valaki —, hogy minden ember egyedüli példány, s ha éppen hasonló hozzá volt és van is, ugyanolyan biztosan nem. S valóban két teljesen egyforma falevél sincs. A valóságban semmiből, de semmiből nincs egynél több tökéletesen azonos — sem emberből, sem állatból, sem rózsából, sem homokszemből, sem szivárványból, de asztalból, házból, motorkerékpárból sem. (Lehetséges, hogy az elemi részecskék, az elektronok, protonok stb. tökéletesen egyformák, de még ez se biztos, azonkívül ezeket a nem látható részecskéket nyugodtan mellőzhetjük vizsgálódásaink során.) S mi mégis azt gondoljuk s mondjuk, hogy *falevél* — legföljebb annyit teszünk hozzá, hogy *diófalevél*; s azt mondjuk: *ló*, vagy *asztal*, vagy *ház*. S ha láttunk már életünkben néhány valóságos házat, egy újabb megpillantásakor rá fogunk jönni arra, hogy ház áll előttünk, még akkor is, ha faluról — hol csupa földszintest láttunk — kerülünk fel Pestre és mindjárt egy hatemeleteset pillantunk meg. Az egészen kis gyermek is, aki addig csupán nagytermetű vörös lovat látott, ha a cirkuszban egy szürke pónit vezetnek a porondra, azonnal fölismeri, hogy az is ló. Egy csak a muskátlit, a margarétát, meg a szarkalábat ismerő gyerek sem fog sokáig kételkedni abban, hogy virágot lát, ha a botanikus kertben egy lótszót pillant meg.

Olyan „természetes“ képesség ez, hogy nem érdemes elcsodálkozni rajta? Hogy nem érdemes foglalkozni vele? Hétköznapi, igen, sőt, áhálános emberi. De nagyszerű és rendkívül értékes. *Emberi* élet nem is lehetséges nélküle. De egyáltalában nem „természetes“, hanem az embernek az emberré válás folyamatában

megszerzett s azóta is állandóan tökéletesített tulajdona, hogy az egyedi tárgyak, jelenségek lényeges jegyeit felismerve, az azonos lényeges jegyeket viselőket egy fogalomná képes összevonni. (Milyen „tudományosan“ hangzik ez: „lényeges jegyek“, „fogalomná összevonni“! Igen sok ember azt se tudja, mi fán terem ez, a szellemi folyamatot mégis állandóan és hibátlanul — öntudatlanul — elvégzi. Valahogy úgy, ahogy a nyelvtant sem tudja, mégis helyesen beszél.) Enélkül a képesség nélkül az emberi érintkezés legfontosabb eszköze, a beszéd, a nyelv nem jöhetett volna létre. (Igaz viszont az is, hogy a nyelv nélkül ez a képesség sem fejlődött volna ki.) Képzelnék csak el: ha a világ minden egyedi tárgyat és jelenségét más és más szóval jelölnök — például egy juhnyáj minden egyes birkájának más nevet adnánk (ami még elképzelhető), de nem lenne se juh, se birka stb. szavunk, ha egy erdő minden egyes fáját más névvel jelölnök, de nem ismernénk azt a kifejezést, hogy fa, és azt sem, hogy erdő, és így tovább... — hány szavunk lenne!? Pontosan végtelen. S föltéve azt a lehetetlenséget, hogy mindet meg tudjuk jegyezni — megérteni akkor sem tudnók egymást. (Nem beszélve arról, hogy maguk a szavak, az egyedeket jelölő tulajdonnevek is — pl. Petőfi Sándor — jelképek, s létrehozásukhoz szintén elvonatkoztató képességre van szükség.)

A nyelvtudomány bizonyossága szerint vannak primitív nyelvek, amelyeknek — például a lóra sokszáz szavuk van; de tulajdonképpen nem a lóra, hanem a különböző fajta, nemű életkorú lovakra: csikó, kanca, mén, csődör, paripa, pej, sárga stb., stb. és még ezeknél is finomabb eltéréseket megjelölő; csak éppen a ló szavuk hiányzik — vagy van szavuk a tölgyre, bükkre, cserre, borókára, lúera, nyírre, juharrá. stb. stb., de nincs szavuk a fára magára. Ezek a népek az általánosítani tudásnak még csak egy alacsonyabb fokára jutottak el. Az összes harmadfű csikót össze tudták vonni egy fogalomba, de az összes lovat (a különböző színű, életkorú és nemű lovat) még nem. A tölgyek lényeges jegyeit azonosítani tudták, de a különböző fákét még nem.

Magdalenien-kori sziklarajz a Dél-spanyolországi Alpera közeléből. Szarvasvadászat

A gyermeklélektan is hasonlót állít. A gyermek is előbb az egyedít ismeri fel, előbb — mondjuk — az anyát, az apát, a nagymamát, a nénikét, a kistestvérét, s csak később kezdi azonosítani az össze nőt, a néni fogalmában (de az anyát még ekkor is elkülöníti), az összes férfit a bácsiéban, a testvéreit és a csecsemőotthon többi kis gondozottját a gyerekében, s csak ezután — jóval később — jut el az ember fogalmához.

Hatalmas út ez, melyet az emberiség és minden egyes ember a konkrét egyedítől az elvont általánosig megtett és megtesz.

A jelkép létrehozásán

is érdemes elgondolkozni. Nincs a napnak órája, perce, amikor ne alkotnánk, használnánk jelképeket. Ébren és álomban. Akár tudunk róla — s gondolunk rá — akár nem. Nemcsak jelképekben beszélünk, de jelképekben gondolkozunk is, jelképeket írunk, s a művész — minden művész — jelképet alkot, akár verset ír, akár zenét, akár képet fest, akár szobrot farag, de még akkor is, ha díszkertet létesít.

Egy gyerek, és egy rajzkészséggel nem rendelkező felnőtt is le tud — mondjuk — egy madarat rajzolni. Lesz ennek feje, szeme, teste, két vékony lába, s ami *a lényeges*, szárnya és csőre. Mindenki azonnal fel fogja ismerni, hogy madár díszleleg a papírosan.

De valóban madár ez? Nem. Valóságos igazi madárnak már csak azért sem tarthatjuk, mert a papíros síkjára tapadt grafit nyomokból van. Tehát a madár *képe*? Még az sem. Először is látott már valaki a valóságban olyan madarat, ami nem lett volna veréb, vagy holló, vagy

gólya stb.? Ez pedig csak úgy általában véve egy madárnak a képe, s csak jelezve van rajta az, ami minden madárban közös — a szárnyai és a csőre — s amit a rajzoló tudatosan, vagy félig-meddig, vagy teljesen öntudatlanul az összes általa látott madárból vont el, s vetett papírra, megalkotva így *a madár* jelképét.

De lényegében akkor sem más a helyzet, ha egy kitűnő művész fest le — tegyük fel — egy gólyát. Nem is gólyát általában, hanem egy meghatározottat. Vajon képes-e ennek a gólyának minden részletét ábrázolni, s ha igen — bár ez sem valószínű — tudja-e mozgását is, s minden egyéb tulajdonságát, a valóság-hoz tökéletes híven? Ez elképzelhetetlen. *Jelzeni* azonban képes a mozgását is, vagy akár a hangját is, sőt azt a tulajdonságát is, hogy táplálja a kicsinyeit. A többé-kevésbé hű kép így egyúttal — kényszerűen is — jelkép is lesz.

A jelkép alkotás legfontosabb és legkiterjedtebb területe azonban nem a dolgok látható leképezése, hanem a beszéd — és ami enélkül elképzelhetetlen, a magasrendű (emberi) gondolkodás. Minden szavunk jelkép. Úgy vélem, ez teljesen világos. Az a két szó, hogy József Attila, ez nem a valóságos József Attila, hanem csak hangokból (esetleg ki nem mondott, csak elgondolt hangokból) alkotott jelképe a valóságosnak. S így tovább: az asztal szó nem valóságos asztal, hanem csak jelkép, annak az összefüggő jelrendszernek egy tagja, amit nyelvnek nevezünk. S az írás ezeknek a jelképeknek a jelképe. (A miénk bizonyosan, bár valószínű, hogy a régi, kezdetleges képirások a valóságos tárgyak közvetlen jelképei voltak.)

Az írás jelkép-rendszerének, s jelképeinek kialakulását, s fejlődését könnyebb nyomon követni, mint a beszédét.

A kőkorszak embere, ha le akarta írni azt, hogy „szarvas“, néhány kezdetleges vonással (úgy, ahogy a mai kisgyerekek) a szikla falára véste a szarvas *leginkább jellemző, leglényegesebb* vonását, s ha azt akarta leírni, hogy „az ember elejti a szarvast“ (vagy „el szeretné ejteni“), akkor a nyilazó ember leglényegesebb vonásait is mellé karcolta. Megalkotta a szarvas jelképét. (1. ábra.) Az írás ebben az időben még nem vált el a rajztól, a művészi ábrázolástól, mint ahogy a primitív népeknél szinte napjainkig egy maradt.

Később ezek az ábrázolások tovább egyszerűsödtek (általánosodtak), s egységesedtek; egyre inkább vesztek képszerűségükből és váltak jelzéssé. (2—3. ábra.) Ezzel a fejlődéssel egyidőben jelentésük is bizonyos változáson ment át. Azt, hogy szarvas, vagy madár, vagy ember, könnyű volt néhány vonással jelezni, s azt is, hogy futó ember, repülő madár, haldokló szarvas. De egyre szükségesebbé vált, hogy magát a futást tudják leírni, a repülést, a haldoklást. Vagy a beszédet. S ez csak további absztrakció útján volt lehetséges. Valahogy így: egy néhány vonással felvázolt futó alak már nem futó embert jelentett, hanem magát a futást, egy szárny rajza nem a madarat, hanem a repülést, a szájé a beszédet, a szem a látást stb. Így egyre több mindent voltak képesek leírni. A tulajdonnevek azonban újabb nehézséget jelentettek. Még tovább kellett menni, szótag, majd betűírásra rátérni, teljesen elszakadva a képszerűségtől, s a kép eredeti jelentés tartalmától is.

Valahogy így alakulhattak ki szavaink is, hangutánzó, hangfestő hangsoportokból, újabb és újabb, s egyre merészebb elvonás, általánosítás útján.

A jelkép alkotó képesség

Önmagában azonban még nem lenne elég séges. A fordítottjára is szükség van. Az embernek az elvont jelképből (legalább gondolatban és többé vagy kevésbé) helyre kell tudnia állítani a konkrét valóságot, illetve annak képzetét.

Az olvasásnál a szavak jelképeit (esetleg csak gondolatban) hangcsoportokká alakítjuk vissza, de még itt sem állunk meg. A szavak képzeteket idéznek fel bennünk. A madár szó az emlékeinkben élő madárét, a születés szó a születését és igen sok mindent, amit a születésről tudunk, esetleg — ha láttunk már születést — annak a meghatározottnak az emlékképét is.

Ez az ember agyában végbemenő jelkép alkotó folyamat tehát megfordítható

Pecsetnyomó henger lenyomata az egyiptomi Obiroadalom idejéből

s így kétirányú. Ma már szinte, vagy teljesen öntudatlan, gépies. Senki sem gondol arra, hogy amikor egy valóságos egyedi lóban felismeri a lovat, akkor valami ilyesféle következtetést hajt végre: „Ennek, amit látok, négy patában végződő lába van, teste rövid szőrrel van borítva, feje hosszúkás, szemei oldalra néznek, füle felálló és nem túl nagy, farka nyél nélküli hosszú szőrpamacs... ugyanezeket a jegyeket viselték azok az állatok is, amelyeket az emberek lónak neveztek, tehát ez, ami itt előttem áll, szintén ló.“ De, anélkül, hogy tudna róla, egy szempillantás alatt végrehajt valami efféle következtetést. S elvégzi ezt a folyamatot akkor is, ha egy eddig ismeretlen állatot pillant meg, hiszen rájön arra, hogy állatot lát, vagy legalább arra, hogy élőlényt.

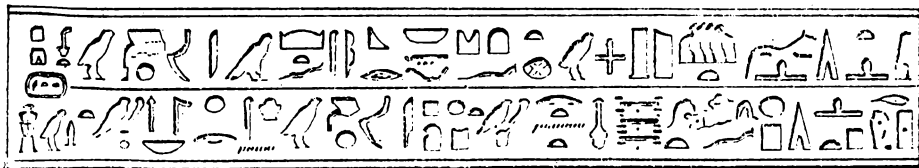
Így az emberben, amikor érzékszervei útján tudomásul veszi a valóság bármely tárgyát vagy jelenségét nemcsak ennek az egyedi jelenségnek, a konkrét tükörképét alkotja meg magában, hanem egyúttal jelképét is.

E folyamat eredményeként a valóság tükörképe, vagy képze az ember tudatában több lesz, mint ami a szemlélő emberen kívül, a maga objektivitásában volt: jelképpé is válik.

*

Úgy véltük, hogy tisztáznunk kell a jelkép kialakulását és fogalmát ahhoz, hogy majd a szűkebb értelemben vett szimbólumot kifejthessük.

Zolnay Vilmos

Egyiptomi sirkamra kőkapujának felirata